

Reformáció és anyanyelvű műveltség

A középkor irodalmában egyetemes, internacionális és jórészt holt nyelvek uralma érvényesült az egész európai és mediterrán kulturális területen. A hivatalos írásbeliségnek, illetve a művelt, tudós rangra igényt tartó irodalomnak a nyelve a latin, az ógörög, az ógyházi-szláv és az arab volt. Közülük csupán az utóbbi élő nyelv ekkor, de az arabul író perzsák, tadzsikok s más iszlamizált nem arab népek számára ez is épp annyira idegen, mint a németeknek, magyaroknak, lengyeleknek a latin, vagy mint a románoknak az ógyházi-szláv. A neolatin nyelvű népek számára a latin, a keleti ortodox egyházhoz tartozó szláv népek számára az ógyházi-szláv, s a közép-, majd később újjörög nyelven beszélő bizánciak számára a klasszikus attikai nyelv, illetve az ókeresztény koiné (későbbi görög köznyelv) ugyan saját örökségük volt, nem pedig rájuk oktrojált idegen nyelv, az eredmény azonban itt is egy élő, mindennapi, vulgáris nyelv és egy — a műveltek privilégiumát képező — fennkölt és szent nyelv ellentéte lett. Ez a sajátos, és valamilyen európai országban jelenlevő kétnyelvűség megfelelt a hierarchikus szerkezetű feudális társadalom igényeinek, különösen pedig az írás tudományát elsősorban magának fenntartó egyház érdekeinek.

Az egyház volt a szent és holt nyelvek fennmaradásának a legfőbb letéteményese; s minthogy a papságnak döntő szerepe lett az államigazgatásban, az iskolázásban, az irodalomban és a tudományban is, a latin, az ógörög és az ógyházi-szláv hegemoniája ezeken a területeken is általánossá vált. Az egyház, illetve az egyházi értelmiség ezáltal nemcsak az elnyomott tömegek nyelvhasználatától különült el, hanem az uralkodóosztály világi többségének, a nemességnek a gyakorlatától is, valamint a feudalizmus két alapvető osztálya közé idővel beékelődő, születőben levő polgárságtól is. A középkori Európában a latin nyelv hivatalos használata (a továbbiakban már csak erre korlátozom figyelmemet) egyrészt összhangban volt a feudális rendszer mindenfajta haszonélvezőjének általános érdekével, másrészt azonban kifejezésre juttatta a feudalizmuson belül létező, s egyre nagyobb gazdasági, politikai és kulturális hatalomra szert tevő külön egyházi társadalom sajátos érdekeit. Innen következett, hogy bár a feudális államok intézményei az egyháziak

által használt latin nyelv uralmát segítették elő, a feudális társadalom világi elemei, amennyiben irodalmi tevékenységet folytattak, anyanyelvükre támaszkodtak.

A tanult egyházi írók — egészen a középkor végéig — csak ritka kivételképpen írtak anyanyelvükön. Csupán Európa nyugati peremterületein: Izlandban, a kelta eredetű népeknél, s részben az ibér félszigeten került sor egyháziak részéről anyanyelvű szövegek tömeges méretű írásba foglalására. Ennek köszönhető, hogy az ősi kelta és izlandi költészet gazdag kincsesára fennmaradt, míg a többi országban az egyház pusztulni hagyta, vagy egyenesen irtotta a népek ősi, anyanyelvű költői örökségét, s legfeljebb latin művekben adott hírt annak létezéséről, illetve egyes tartalmi elemeiről. A legtöbb nemzet esetében ezért az anyanyelvű irodalom alapjait a lovagi rend tagjai, illetve a környezetükbe, s különösen a fejedelmi udvarokhoz tartozó énekesek, valamint a már valamelyes fejlettséget elért polgárság tanult elemei vetették meg. De mivel az írástudók túlnyomó többsége — sok népnél pedig száz százaléka — a papok és szerzetesek közül került ki, a nemesség és polgárság anyanyelvű irodalmi kezdeményezései csak lassan, egyenetlenül s csak bizonyos országokban érvényesülhettek.

Egyes nemzeteknél, mint pl. a spanyoloknál, franciáknál, olaszoknál, németeknél már a középkorban kialakulhatott egy gazdag, vulgáris nyelvű frott költészet és irodalom. Más irodalmak, mint pl. a lengyel, a magyar, a dán esetében viszont csak szórványosan maradtak fenn anyanyelvű művek, minthogy e népek nemessége nem, vagy csak alig emelkedett még arra a kulturális szintre, hogy frott irodalmat teremthessen, városi polgársága pedig részben fejletlen, részben idegen származású volt. Végül akadt számos olyan kisebb nép is a latin Európában, így a szlovének, szorbok, szlovákok, a balti népek, a finnek, akiknek nem sikerült önállóságukat megőrizve feudális államot létrehozni, s akiknél ezért a feudális osztálytagozódás egy idegen uralkodóosztály elnyomó hatalma formájában jött létre. Autochton nemesség hiányában ezekenél a népeknél nem kerülhetett sor a középkorban az anyanyelvű irodalom kezdeteire.

A vulgáris nyelvű irodalmak pozíciója azonban még az

irodalmi tekintetben legelőrehaladottabb nemzeteknél is bizonytalan maradt egészen a XVI. századig. Hiába születtek már anyanyelven is olyan felülmúlhatatlan remekművek, mint a *Divina commedia*, ezek nyelvének ékességét, a latinnal való egyenrangúságát, a költészethez méltó voltát újra meg újra bizonyítani kellett. Sőt, a latin újabb erősítést kapott a humanizmus jóvoltából, igaz, immár nem az egyház oldaláról, hanem jórészt vele szemben. A nemzeti nyelv elvének az irodalomban való uralomra juttatása érdekében tehát, a XVI. században valamennyi népnek volt még tennivalója. Az előzmények azonban mindenütt meghatározták a teendőket, s az előrehaladás különböző módját és útját írták elő.

Azoknál a nemzeteknél — pl. az olaszoknál, franciáknál, németalföldiekénél — ahol ekkorra már gazdag középkori és kora-reneszánsz irodalom fejlődött ki, és ahol a latin rovására már általánossá vált az anyanyelv használata az írásbeliség legkülönbözőbb területein, tulajdonképpen már csak a humanista latinnal szemben kellett végérvényesen kivívni és biztosítani az anyanyelvű költészet jogait. E feladatot a kor irodalomteoretikusai, egy Bembo, egy Du Bellay el is végezték. Azoknál a népeknél, ahol megvoltak ugyan már az anyanyelvű irodalom csirái (lengyelek, magyarok, skandináv népek), sőt, ahol már virágzó középkori anyanyelvű irodalom is kifejlődött, mint a németeknél, angoloknál, de az egyházi latinnak a pozíciói még igen erősek voltak, s a humanizmus is új létjogosultságot adott a holt nyelv használatának, a feladat kettős volt. Egyrészt megszabadítani ezeket az országokat a latin nyelvű írásbeliségnek a szélesebb művelődést gátló, vagy egyenesen gúzsba kötő fölényétől, másrészt igazolni a nyelv értékeit, az irodalomra való alkalmasságát. A saját nyelvükön szóló irodalommal nem rendelkező népeknek pedig ekkor kellett az első lépéseket megtenni, lerakni az anyanyelvű irodalom alapjait. Ezt a hármas tagolást, a fejlettség három fázisát szem előtt tartva érthetjük meg és határozhatjuk meg a reformáció szerepét és jelentőségét az anyanyelvű irodalmiság fejlődésében.

A reformáció ilyen hozzájárulásáról szólva, hangsúlyozottan a lutheri reformációra kell gondolnunk. A reformáció egyes irányzatai közül ugyanis a lutherinek volt a legátfogóbb és a legnagyobb hatású művelődéspolitikai koncepciója. Az egyházi rend művelődési monopóliumának megszüntetése, mint az egyház világi hatalma eltörlésének elengedhetetlen része, Luther programja volt elsősorban. *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* című, 1520-ban kiadott nagyhatású kiáltványában a világi felsőséget jelöli meg a társadalom egyedüli kormányzójaként, hatalmát nem az egyháztól, hanem közvetlenül Istentől eredeztetve. Eszerint

az egyház is a világi felsőség alá van rendelve, s csupán a lelkek felett rendelkezik hatalommal; a papság pedig csak a polgári foglalkozások egyike. A művelődés, iskolázás, az ígéhirdetés feltételeinek a biztosítását szintén a világi hatalom feladatának nyilvánítja Luther, sőt a kard és a törvény hatalma mellett éppen a közhaszonra való nevelést tekinti a világi felsőség rendelkezésére álló harmadik eszköznek a helyes kormányzás érdekében. E művelődési programot még részletesebben kifejti az 1524-ben kiadott *An die Ratsherren aller Städte deutschen Lands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen* című újabb iratában. Míg a középkorban az iskola elsősorban a papság kiképzésére volt hivatott, s a közfelfogás számára tanulni és pappá lenni egyet jelentett, addig Luther most a világi hatóság kötelességévé teszi az iskolák felállítását és fenntartását, nem csupán a leendő papok, hanem általában az állampolgárok oktatása és nevelése céljából. Ez utóbbi feladat megvalósítása pedig szükségessé tette könyvek kiadását, nyomdák fenntartását, a lelki és a világi élet szempontjából fontos műveknek anyanyelvre való lefordítását. (A lutheri irányzatnak erre a nagyszabású művelődési programjára legújabban Botta István tanulmánya hívta fel a figyelmet: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon*, Magyar Könyvszemle 1973, 270—284. o.)

Ugyanezek a feladatok nem jelentkeztek hasonló súllyal a reformáció többi irányzatánál, legalábbis azok kezdeti szakaszában. Franciaországban például az egyházi rend a XVI. század elején nem rendelkezett már akkora hatalommal, mint Németországban, művelődési monopóliuma is már jóideje a múlté volt, Kálvin programjában ezért az egyházi és világi hatalom kérdése másképpen vetődött fel. Kálvin egyébként sem kívánta a megreformált egyházat a világi hatalom alá rendelni, kulturális vonatkozásban pedig elsősorban a reneszánsz profán szellemével, nem pedig a középkori egyházi műveltséggel szemben nyitott frontot. Mindez természetesen nem azt jelenti, mintha a kálvinizmus — főként szülőhazáján túl — ne járult volna hozzá az anyanyelvű művelődés és irodalom fejlődéséhez; ez a feladat azonban nem volt programjának annyira alapvető része, miként a lutheranizmusénak. Annál inkább beszélhetünk nagy távlatú művelődési célkitűzésekről a népi reformáció különböző irányzatainál. A német parasztháború leverése, majd a münsteri felkelés bukása miatt ezek a forradalmi kulturális programok azonban nem realizálódhattak; az elszigetelten továbbélő anabaptista közösségekben pedig csak leszűkített, szektás válfajuk valósulhatott meg. Végül az olasz humanista körökből kiinduló antitrinitárius mozgalom elsősorban a szellemi elit ügye maradt, s az ideológiai kérdések tisztázásával volt elfoglalva, a szélesebb tömegek művelődését ezért alig befolyásolhatta.

A reformációnak az anyanyelvű irodalom fejlődésében betöltött nagy fontosságú szerepéről tehát elsősorban ott beszélhetünk, ahol a lutheri reformáció tartósan vagy átmenetileg meggyökeresedett, vagy legalábbis ideig-óráig hatást gyakorolt. Ez pedig pontosan azoknak a népeknek, illetve országoknak a köre, melyeknek egy része rendelkezett már szerényebb, vagy gazdagabb anyanyelvű irodalommal, de ennek emancipációja még nem volt teljes, nyelve még nem formálódott egységes irodalmi nyelvvé s a latinnal szemben még nem aratott győzelmet; más részének pedig még egyáltalán nem is volt saját nyelvű irodalma, sőt esetleg még írásbelisége sem. Az irodalmi anyanyelvűséget tekintve Európa elmaradottabb nagyobb feléről van tehát szó, amely — nem véletlenül — nagyjából azonos Európa társadalmi és gazdasági szempontból is elmaradottabb részével. A lutheri reformációkra Európának ez a zónája — megközelítően az Elbától északra és keletre fekvő területe — volt fogékony; ez lett kontinensünknek az a része, ahol a reformáció az anyanyelvű kultúra és irodalom fejlődésében üdvös hatást gyakorolhatott. Ezzel szemben ott, ahol a *lingua vulgaris* ekkorra már teljes diadalt aratott — vagyis Itáliában, az ibér félszigeten, Franciaországban, Németalföldön — nem is volt lutheri reformáció.

A polgári igényekből fakadó, a németországi ún. „kora polgári forradalom” sodrában kibontakozó lutheri reformáció tehát éppen Európa kevésbé polgárosodott s az irodalmi anyanyelvűség terén is kevésbé fejlett részében terjedt el, vagy aratott győzelmet. A lutheranizmus osztálytartalma ugyanis, bár végső fokon a polgári fejlődést segítette elő, nem nyilvánítható egyértelműen polgárinak. A német nemzethez 1520-ban intézett kiáltványában maga Luther sem a polgárságot állította szembe a feudalizmussal, hanem a világi társadalmat az egyházzal. Törekvése arra irányult, hogy a reformációban érdekeltté tegyen minden világi hatalmat, a városi vezetőrétegtől kezdve a császárig.

A lutheri reformáció ügyét fel is karolta minden olyan világi hatalom, melynek érdekében állott az egyház politikai hatalmának a megszüntetése és az egyházi vagyon szekularizálása. Ezeknek a világi felsőségeknek a skálája rendkívül széles: ide tartoznak számos ország városi tanácsai. Németországban a fejedelmek egy része, Magyarországon és Csehországban elsősorban a nagybirtokosok; Lengyelországban főként a nemesség; Dániában, Svédországban és Angliában maguk az uralkodók. Mindezeknek a vezető világi köröknek elsősorban pénzre, gazdasági erőforrásokra volt szükségük. Hiszen az újkor hajnalán, a XVI. században minden állam, minden hatóság kiadásai nagymértékben növekedni kezdtek: költségesek lettek a háborúk, rengetegbe került a kialakuló modern igazgatási apparátus, stb. Spanyolország, Portugália gyarmatok szerzése és kifosztása útján segítette magát; az

italiai államok, Franciaország, a Fuggerek által pénzelt Habsburgok a primitív kapitalizmus tőkét éltek fel — az államok, fejedelemségek nagy része számára azonban nem maradt más forrás, mint az egyházi vagyon. A lutheri program ennek az igénybevételét nemcsak lehetővé tette, hanem üdvös, Istennek tetsző cselekedetnek is minősítette, minthogy az egyházi vagyon volt a papság megszüntetendő világi hatalmának az alapja, s a vagyon nagy része csupán egy, a társadalom számára improduktív, nagy létszámú réteg (papság, szerzetesség) eltartását szolgálta.

Európa jelentékeny részében a reformáció hirdetőinek és a világi vezető köröknek az érdekei, célkitűzései összekapcsolódtak. A reformátoroknak egyre több városban, tartományban vagy országban sikerült megszerezniük a világi hatalom támogatását, ez utóbbiak számára a reformáció viszont ideológiai igazolást szolgáltatott az egyház külön hatalmának és vagyonának a megszüntetéséhez. A különböző népek reformátorai — jórészt Wittenberg neveltjei — a tömegek anyanyelvén kellett hogy szóljanak és írjanak, ha meg akarták őket nyerni ügyüknek. A reformációt vállaló világi felsőségeknek pedig — a lutheri program értelmében — gondoskodniuk kellett alattvalóik nevelésének, iskolázásának terheiről, s a megszerzett egyházi vagyon legalább egy részét iskolák, nyomdák fenntartására, valamint a tömegek vallásos és közhasznú nevelését szolgáló, anyanyelvű könyvek kiadására fordítani.

„*Et omnis lingua confitebitur Deo*” — ezt a Pál idézetet olvashatjuk az első szlovén ábécés könyvnek, *Primož Trubar* szlovén reformátor művének a címlapján; „*minden népnek az ő nyelvén*” — ezt hirdeti Újzövetség-fordításának az ajánlásában a magyar *Sylvester János*. Kimondva vagy kimondatlanul ez az egymást kiegészítő két jelszó érvényesül abban a hatalmas, szerteágazó, soknyelvű irodalomban, mely a reformáció jegyében kibontakozott.

Ennek az anyanyelvű irodalomnak a terjesztését szolgálják a reformátorok és világi hatóságok által létrehozott, illetve támogatott új nyomdák — különösen azokon a területeken, ahol addig nyomdák még alig, vagy egyáltalán nem működtek. Ezek a műhelyek tették lehetővé kiadványok létrejöttét olyan nyelveken, melyeken addig még sohasem nyomtattak. Íme néhány példa: a dánok reformátora, *Christian Pedersen* maga létesít nyomdát a reformációt szolgáló művei, nem utolsósorban bibliafordítása kiadására. A német lovagrendet szekularizáló utolsó nagymester, *Albrecht von Brandenburg* adja ki 1545-ben a balti nyelvcsaládhoz tartozó, azóta már kihalt porosz nyelven, 1547-ben pedig litván nyelven az első nyomtatott könyvet; mindkettő lutheránus káté, s egyúttal az illető nyelvek legkorábbi összefüggő szövegemléke.

A lengyel bibliafordítás 1563-ban *Nikolaus Radziwill* herceg költségén jelenik meg Brest városában. Horvát nyelvű protestáns könyvek kiadására *Johann Ungnad* horvát főúr szervez nyomdát a Tübingen melletti Urach városában, ahol 1561—64 között az ő költségén 25 horvát protestáns nyomtatvány jelenik meg. Magyarországon részben nagybirtokos főurak, mint *Nádasdy Tamás* vagy *Bánffy Miklós*, részben városok, mint Debrecen vagy Brassó, részben patrónusaik támogatásával maguk a reformátorok, mint *Huszár Gál*, vagy *Bornemisza Péter* szervezik a nyomdákat és az anyanyelvű reformációs könyvkiadást. Nagyszében tanácsának arra is van gondja, hogy a reformáció írásai a területén lakó ortodox vallású románokhoz is eljussanak; egy közelebből nem ismert *Philip* nevű nyomdász műhelyében 1544-ben így jelenhetett meg az első román nyelvű nyomtatott könyv, egyben az első nagyobb román szövegemlék: egy evangélikus katekizmus. De ugyanígy sorolhatnám a finn, az észet, a lett, a szorb nyelv első írott emlékeit: mind a reformációnak köszönhetik létrejöttüket. A reformációt hirdető szerzőik, mint a litván *Martinas Mazvydas Vaitkunas* és *Stanislovas Rapailionis*, a finn *Michael Agricola*, vagy a lausitzi szorb *Mikulaš Jakubica* és a többiek egyúttal népük első írói is.

A reformátor írók és támogatóik a legfontosabb feladatnak mindenütt a Biblia lefordítását tartották. Így a XVI. század a reformáció jóvoltából a bibliafordítások százada lett. A nagy példaadó maga Luther volt, fordításának korszakos jelentőségét felesleges lenne hangsúlyoznom. Érdemes azonban összeállítani a többi nép bibliafordításának az adatait: Izlandban 1540-ben jelent meg az Újszövetség *Oddur Gottskals-son*, 1584-ben pedig a teljes Biblia *Gudbrandur Thorlaksson* fordításában; gael nyelvre *William Salesbury* fordította az Újszövetséget (1567), s *William Morgan* a teljes Bibliát (1588); az első angol Újtestamentum az angol reformáció úttörőjének, *William Tyndale*-nek a munkája 1526-ból, ezt követi *Miles Coverdale* teljes Bibliája 1535-ben; a dán Biblia, *Christian Pedersen* jóvoltából 1530-ban jelent meg; a svéd reformáció vezére, *Olaüs Petri* 1526-ban adta ki Újtestamentum-fordítását, amit 1541-ben követett fivérének, *Laurentius*nak teljes svéd Bibliája; a finnek reformátora, *Agricola* 1548-ban jelentette meg az Újszövetséget finn nyelven, lefordított több ószövetségi könyvet is, de a teljes fordítást nem tudta befejezni; a már említett *Mikulaš Jakubica* szorb Újszövetsége 1548-ban jelent meg, s ez az első szorb könyv is egyúttal; az 1563-ban megjelent lengyel Bibliáról már szoltunk; a csehéknél a huszitizmus jóvoltából már a XV. században is jelentős bibliafordító tevékenység folyt, e munka koronájának azonban a reformáció jegyében létrejött ún. *Králiei Bibliát* (1579—1593) tekinthetjük, mely egy egész tudós közösségnek a munkája volt;

Magyarországon jelentős XV. századi előzmények után *Sylvester János* készítette el az Újszövetség fordítását 1541-ben, majd különböző részfordítások után végül 1590-ben jelent meg *Károli Gáspár* teljes magyar Bibliája; a szlovének Bibliája, *Jurij Dalmatin* munkája 1584-ben; a horvátok számára *Stefan Konzul* fordította le az Újszövetséget (1560); végül román nyelven részleges bibliafordításokra került sor (négy evangélium, Mózes könyvei). A reformáció hatása alá került népek közül csupán az észet, a lett és a litván bibliafordítás nem készült el a XVI. században; szlovák bibliafordításra pedig azért nem került sor, mert a jól érthető cseh fordítások azt egyelőre feleslegessé tették.

A komoly nyelvi, filológiai felkészültséget igénylő bibliafordítói munka, valamint az anyanyelvű szentírás széles körű olvasottságának az elősegítése szükségessé tette az abecedariumok, helyesírási kézikönyvek s rendszerező nyelvtanok szerkesztését és megírását is. A finn irodalom első terméke például éppen *Agricola* ábécéskönyve 1542-ből; a szlovén *Trubar* az első lutheránus kátéval, az első szlovén könyvvel egyidőben, 1590-ben szintén egy abecedarium kiadását tartotta leginkább szükségesnek; a magyar helyesírásról az első könyvecskét az első magyar reformátor, *Dévai Bíró Mátyás* adta ki 1538-ban, az első magyar nyelvtant pedig az Újszövetség-fordító *Sylvester* 1539-ben; a lengyel nyelv első nyelvtanát a Bresti Biblia egyik munkatársának, *Peter Statorius-Stojenski*-nek köszönhetjük — hogy csak néhány példát említsék.

A bibliafordítások és az ezek sodrában készülő ortográfiák és nyelvtanok együttesen döntő fordulatot jelentettek az egységes irodalmi nyelvek létrejöttében. A mindenki által olvasott, vagy legalábbis hallott és évszázadokon át újra meg újra kiadott bibliafordítások hatalmas kodifikáló hatást gyakoroltak az egyes nyelvekre. Különösen, ha olyan kiváló fordítói, nyelvi és irodalmi teljesítmények voltak, mint a német *Lutheré*, a svéd *Olaüs* és *Laurentius Petrié*, vagy a magyar *Károli Gáspáré*. Az anyanyelvű bibliák azonban nemcsak nyelvükkel alapozták meg számos nemzeti irodalom fejlődését, de gyakran tartalmi, tematikai és stílári vonatkozásban is maradandóan gazdagították azokat. Miközben a humanizmus divatba hozta és az európai irodalmakban közkinccsé tette az antik hősöket, történelmi személyeket, mitológiai alakokat, a lefordított Biblia nyomán az Ószövetséget sokat idézett alakjai és történetei (*Dávid*, *Judit*, a tékozló fiú, *Zsuzsanna* és a vének, stb.) gazdagon variálható témákat szolgáltatottak a verses epika, a prózai elbeszélés és a dráma számára. A lírai érzelem kifejezőeszköze is sokat köszönhet egyes bibliai könyvek kifejezéseinek és stílusának. Különösen a szentírás lírai részletei, mint a zsoltárok, az *Énekek éneke*, *Jeremiás* siralmi nyújtottak költői modellt az érzelmelek gazdag skálájának kifejezésére. Példaként elég a magyar köl-

tészetet említeni, amelyben egy valóságos bibliai tónus fejlődött ki, s gyökeresedett annyira nemzetivé, hogy még Ady Endre lírájában is teljes erővel érvényesülhetett.

A reformáció irodalmi produktumának túlnyomó része, vagyis a katekizmusok, imádságok, épületes művek, polemikus iratok s ehhez hasonlók természetesen nem tekinthetők a szó mai értelmében vett irodalomnak. Ez a hatalmas mennyiségű anyanyelvű szöveg tette azonban általánossá az anyanyelv irodalmi használatát, segítette kialakítani kifejezőkincsét, fejlesztette ki nyelvi és stílári formakincsét, megteremtve ezáltal a feltételeket a művészi igényű művek létrejöttéhez. Különösen az ének-irodalomnak, a gyülekezeti énekgyűjteményeknek, illetve a postilla-irodalomnak van ebből a szempontból nagy jelentősége. De a történeti irodalom is sokat köszönhet a reformáció mozgalmának; nem véletlen, hogy számos reformátor egyúttal történetíró is volt, történetileg is igazolni akarván a reformáció szükségességét, illetve anyanyelven tenni közkincsé nemzete múltjának ismeretét. Jelentős történetírói alkotás például a svéd reformátor Olaüs Petri *En svenska crönea* című munkája; a dán *Anders Vedel* pedig lefordította és 1575-ben kiadta a középkori dán történetírás klasszikus művét, Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*-ját. Az igények és tendenciák egyezésére mutat, hogy pontosan ebben az évben jelent meg Kolozsvárott Heltai Gáspár magyar fordításában Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*-ének a reformáció szellemében átdolgozott változata.

A reformáció pozitív, ösztönző szerepe azoknál a nemzeteknél is egyértelműen érvényesült, ahol elterjedése a kulturális színvonal bizonyos veszteségeivel is együtt járt. A XVI. század elején ezekre — például a lengyelre, a magyarra, a skandináv országokra — a latin és a nemzeti nyelvű irodalom egymásmellettsége volt jellemző. De míg az előbbi magas igényű humanista literatura volt, addig az utóbbi még a középkori ízlésű — többnyire vallásos, de részben már világi jellegű — kolportázs irodalmat (legendák, imádságok, *Gesta Romanorum*, *Markalf* stb.) képviselte. A reformáció hatására a latin humanista irodalom némileg visszaszorult, művelői ugyanis jórészt a régi klerushoz tartoztak s vagy a reformáció ügyéhez szegődve irányt változtattak, mint a humanista kanonokból reformátorrá lett dán Pedersen, vagy pedig félreálltak, illetve emigráltak, mint a kitűnő svéd humanista, *Olaus Magnus*, sőt, esetleg vérpadon végezték, mint *Thomas Morus*. A reformáció tehát az egyelőre még csak latin nyelven művelt, művészi igényességű, „magas” irodalom átmeneti hanyatlását idézte elő, ami alól még Németország sem volt kivétel. A svéd irodalomtörténetek például emiatt a XVI. századot — nem

éppen jogosan — a hanyatlás korának is szokták nevezni.

Egyidejűleg azonban a reformáció által támasztott igények, s különösen a tudós bibliafordítói vállalkozások elősegítették az addig csak a latin árnyékában tenyésző anyanyelvű irodalom magasabb szintre emelkedését. A magyar irodalomban például a reformáció jegyében tömegesen születő magyar nyelvű énekek, értekezések, az első magyar drámák stb. az anyanyelv használatát művésziileg igényes művek írásakor is magától értetődővé teszik, s rádöbbennek egyes írókat anyanyelvük értékeire. Jó példa erre Bornemisza Péter, aki Élektra-fordításának morális célzatával a reformáció célkitűzéseit szolgálta, de nyíltan hangzottatta — s nem is elsőként — a magyar nyelv alkalmassága, kiválósága felett érzett humanista büszkeséget is. Tanítványa, Balassi Bálint, eszményeivel, életmódjával ugyan távol került már a reformáció világától, ízig-vérig reneszánsz-jellegű lírája mégis elképzelhetetlen a magyar nyelvű irodalomnak a reformáció jegyében bekövetkezett frontáttörése nélkül. Ugyanígy a lengyel irodalom atyjának nevezett *Mikolaj Rej*, az első igazi lengyel nyelvű reneszánsz író is szervesen nő ki a reformáció szellemében kialakuló irodalmi mozgalmakból. Ő maga is protestáns, de vallásos és világi műveit a humanizmus is áthatja, előkészítve ezzel a talajt a nagy lengyel reneszánsz költő, *Ján Kochanowski* számára. Bár ő katolikus volt, a feltételeket ahhoz, hogy a magas színvonalú reneszánsz lírát anyanyelvén művelhesse, a reformációt képviselő elődei teremtették meg.

Ezután már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a reformáció jávöltából öntudatosodott nemzeti nyelvű irodalmak képviselői elméletileg is igazolják a költészet jogait, illetve nyelvüknek a latinnal és más nyelvekkel való irodalmi versenyképességét. Így születhettek meg — igaz, hogy némi késéssel *Bembo* és *Du Bellay* után — *Philip Sidney* angol, majd *Martin Opitz* német poétikai művei, a magyaroknál magának Balassinak s főleg tanítványának *Rimay János*nak a kritikai és esztétikai megállapításai, a dánoknál *Anders Arrebo*, a svédeknek pedig *Georg Stiernhielm* Opitz nyomán haladó elméleti megfigyelései.

Az anyanyelvű írásbeliség és irodalom fejlesztése természetesen csak egyik része, különösen szembetűnő eredménye a reformáció művelődéspolitikájának. Nem kevésbé fontos, sőt hatásában, következményeiben talán még alapvetőbb az iskolázás, a pedagógia terén kimutatható változás. Az egyházi rend elleni küzdelem így akarva-akaratlanul a nemzeti művelődés alapjainak a lerakását tette lehetővé mindazokban az országokban, ahol a középkorban erre még nem kerülhetett sor.

KLANICZAY TIBOR 731